

УДК 370.153:343.815

С.В. Кушнар'ов, м. Київ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ БАЗОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В МАЛИХ ГРУПАХ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ

В статті розкриваються кримінологічні, психологічні і педагогічні аспекти вивчення мікросередовища неповнолітніх засуджених. Висвітлені механізми утворення і функціонування малих груп, їх вплив на особистість неповнолітнього засудженого.

Ключові слова: пенітенціарна установа, неповнолітні засуджені, мікросередовище, малі групи.

Сучасне українське суспільство переживає системну кризу, яка веде до перетворення в нову соціокультурну якість. Структурна та інституційна перебудова, зміни в переконаннях різних поколінь, статусних груп, суб'єктів політичних інтересів багаті можливостями як руйнування, так і відродження суспільства на нових ціннісно-смысловій, економічній, політичній і духовній основах. В той час, коли соціальні відносини у своєму об'єктивному розвитку створюють основу для розділення суспільства, культура і фундаментальні соціальні цінності стають, відповідно, духовним джерелом і механізмом суспільної інтеграції.

Тому необхідно глибоко і всебічно вивчати структуру і динаміку цінностей молоді, характер якої, по суті, слугує своєрідною атракцією сучасного соціального розвитку, їх зміст і зв'язок із змінами ціннісної свідомості різних вікових і статусних груп населення.

Ціннісна структура свідомості молодого покоління, яка є складовою суспільної свідомості, надзвичайно складна, і різні її елементи сприяють як революціонізації соціальних процесів, стимулюючи рух до нових суспільних ідеалів, так і консервації соціально значимих стабільних станів суспільства.

Багато питань, пов'язаних з визначенням сутності і емпіричним дослідженням соціальних цінностей сучасної української молоді, їх системної ієрархії, змін в національному менталітеті, розповсюдженості у суспільстві в цілому і в

молодіжному середовищі зокрема, а також проблеми ціннісних опозицій у політиці, економіці, суспільних генераціях, в побутовому соціальному житті до цього часу недостатньо досліджені, особливо в сучасному суспільстві перехідного типу.

Ступінь наукової розробленості даної проблеми обумовлена обмеженнями міждисциплінарного підходу в дослідженні соціальних цінностей української молоді, динамічним станом об'єкта вивчення, відносною недосконалістю методик і спеціального інструментарію прикладного аналізу ціннісних структур різноманітних суспільних груп, відсутністю репрезентативної бази для історичних і міждисциплінарних порівнянь, оскільки стійких теоретичних уявлень про предмет, що вивчається і загальноприйнятих методик емпіричних досліджень до цього часу не сформувалося.

Виходячи з назви цієї статті, в якій міститься декілька смислоутворювальних основ – соціальні цінності і мала група, а також з урахуванням відсутності єдиного і загальноприйнятого визначення поняття “мала група”, можна запропонувати, хоча і в описовому плані (і з цієї причини, ризикуючи взяти на себе певну відповідальність), таку дефініцію: мала група, як форма соціальної організованості, – це невелика за чисельністю сукупність людей (від двох? до тридцяти осіб), які заняті спільною справою і мають прямі особисті контакти один з одним, що являється основою для виникнення як емоційних стосунків в групі, так і особливих групових цінностей і норм поведінки. Цю дефініцію в повній мірі можна апроксимувати і на пенітенціарний соціум, який здійснює на особистість засудженого безпосередній вплив.

Що стосується соціальних цінностей, то в широкому розумінні їх можна визначити як значимість явищ і предметів реальної дійсності з точки зору їх відповідності чи невідповідності потребам суспільства, соціальної групи, особистості. У вузькому розумінні соціальні цінності – це моральні і естетичні вимоги, вироблені людською культурою, які є продуктами суспільної свідомості. Соціальні цінності існують як у формі колективних уявлень, так і у формі суб'єктивних уподобань, переваг, будучи орієнтирами життєдіяльності людини.

Соціальні цінності виступають мірилом соціальних оцінок і критеріальних характеристик суспільства, соціальної групи або

особистості. Цінності останньої утворюють систему її ціннісних орієнтацій, під якими розуміється сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості і які є для неї особливо значимими.

Послідовний і глибинний аналіз першоджерел показав, що вже з 1960-х років активно розвивались соціально-психологічні дослідження ціннісних орієнтацій особистості, особливо у сфері праці, а також у процесі вікової і професійної соціалізації (Г.М. Андрєєва, В.О. Ядов та ін.). В 1970-х роках (В.О. Ядов) і 1980-х роках (Н.Ф. Наумова, С.Г. Климова, В.Б. Ольшанський) здійснювалися розгорнуті дослідження структури соціальних цінностей, які дозволили виявити їх “ядро”, “структурний резерв”, “периферію” у відповідності зі зниженням рангу і ступеня домінування (розповсюдженості у суспільстві) відповідних цінностей. Були розроблені методики “незакінчених речень”, виявлення диспозиційної структури особистості тощо.

Дослідження соціальних цінностей українців в 1990-х роках дозволили отримати ряд нових, цікавих в науковому і прикладному відношенні даних про установки, ідеали і цілі представників основних соціальних груп, в тому числі молоді, але одночасно поставили безліч нових теоретичних питань, а відомі або знову запропоновані рішення перемістилися в проблемну, дискусійну площину.

Окремі аспекти проблеми формування соціальних цінностей у підростаючого покоління знайшли своє відображення в сучасних дослідженнях Т.М. Малькової, В.Д. Семенова, П.М. Осипова, О.О. Ручки, В.І. Тарасенка, М.В. Іванчука та ін. В своїх монографічних роботах ці автори всебічно розглядали поняття про соціальні цінності і потреби, про їх функції, особливості і динаміку.

Особливої уваги заслуговують наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених (Т.Ф. Алексєєнко, О.Г. Асмолов, Л.П. Буєва, І.П. Волков, Я.Л. Коломинський, Є.С. Кузьмін, А.С. Макаренко, В.М. Мясищев, Д.М. Узнадзе, В.А. Ядов та ін.), присвячені вивченню малих груп як важливого елементу мікросередовища, що існує всередині єдиної конкретно-історичної системи широких соціальних відносин.

Історію вивчення малих груп можна поділити на декілька етапів, кожен з яких вносив дещо нове в саме трактування сутності малої групи, її ролі і особистості.

В ранніх дослідженнях, а вони були проведені у США ще в 20-ті роки XX ст., з'ясувалося питання про те, чи діє індивід наодинці краще, ніж в присутності інших, або, навпаки, факт присутності інших стимулює ефективність діяльності кожного. Головним висновком першого етапу досліджень малих груп було відкриття явищ соціальної фацілітації, коли на продуктивність діяльності індивіда здійснює вплив сам вид і "звучання" інших людей, які працюють поряд над тим же завданням.

Другий етап розвитку досліджень знаменував собою перехід від вивчення коактних груп (коакція – це факт одночасної дії поряд членів малої групи, що відрізняється від взаємодії) до вивчення взаємодії індивідів в малій групі. Так, в ряді досліджень було показано, що за умови спільної діяльності в групі ті ж самі проблеми вирішуються більш коректно, ніж при їх індивідуальному вирішенні: особливо на ранніх стадіях вирішення завдань група робить менше помилок, демонструє більш високу швидкість їх вирішення і т.д. Важливим параметром групової діяльності є саме взаємодія, а не просто спільна присутність членів групи.

На третьому етапі дослідження малих груп стали значно розгалуженими. Вивчався не лише вплив малих груп на індивіда, але й характеристики групи: її структура, типи взаємодії індивідів в групі; склалися підходи до описання загальної діяльності групи. Удосконалювалися і методи виміру різноманітних групових характеристик.

Важливе місце в характеристиці групи займають групові соціально-психологічні процеси – ті, які організують діяльність групи: спілкування, взаємодія, солідарність, міжособистісні стосунки, авторитет, лідерство та ін.

Особлива частина характеристик психології групи стосується положення індивіда в групі. До психологічних феноменів, які мають відношення до такого положення, відносяться: статус, позиція, роль, система групових очікувань, групові норми і санкції.

Статус характеризує місце індивіда в системі групової життєдіяльності.

Позиція – це система поглядів, цінностей, установок, що відображають ставлення індивіда до подій, питань спільної діяльності групи. Якщо статус заданий відповідною структурою групи і носить об'єктивний характер, то позиція виражає

внутрішнє ставлення індивіда до групи або діяльності, тобто є індивідуально-своєрідною (суб'єктивною) характеристикою.

Згідно з визначенням С.І. Ожегова, "позиція" – це явище, яке означає схильність до певних дій, поглядів; "моральна позиція" відображає етичні норми людини, її духовні якості [1]. Основу позиції складає "психологічна готовність" людини, тобто її "внутрішня згода" до прояву терпимості. Важливий і такий елемент, як "активність", оскільки позиція динамічна, здатна до розвитку (цей аспект особливо значимий для розуміння педагогічного процесу формування толерантності). До того ж позиція (як схильність до певних дій) складає основу взаєморозуміння людей, на якому у подальшому будується їх взаємодія. Остання передбачає виникнення певних стосунків між ними. В ході спілкування виробляються певні установки, відбувається звання до певних норм поведінки. Під впливом внутрішніх норм і установок особистості формується її психологічна готовність.

Роль – це нормативно схвалений спосіб поведінки, що очікується від особистості, яка займає той чи інший статус в групі

Важливим компонентом характеристики положення індивіда в групі є групові очікування – від кожного члена групи, у відповідності з його позицією і роллю, група очікує виконання певних функцій, рішень, поведінки, причому якісної. Через систему очікуваних зразків поведінки, які відповідають кожній ролі, група контролює діяльність своїх членів. При неузгодженості між очікуваннями групи і реальною поведінкою будь-якого її члена вступають в силу групові норми і групові санкції.

Групові норми представляють собою неписані правила, які вироблені, прийняті групою і представлені в її психології особливим феноменом. Норму можна визначити як ідею, правило, еталон поведінки, представлений у свідомості членів групи. Норма визначає те, що члени групи повинні робити, яка поведінка від них очікується в даних обставинах. Щоб спільна діяльність була можливою, цим нормам має підпорядковуватися поведінка всіх членів групи, і вони покликані виконувати регулятивну функцію.

Групові санкції – це соціально-психологічні засоби і механізми, за допомогою яких група спонукає своїх членів до виконання і дотримання норм. Санкція – це міра впливу, засіб

групового контролю. Розрізняють негативні санкції, спрямовані проти порушення норм, і позитивні, що мають характер підтримки і схвалення дій з їх дотримання і зміцнення. Санкції можуть бути заохочувальні і заборонні, позитивні і негативні. Система санкцій призначена для того, щоб забезпечити дотримання норм. Вони мають соціально-психологічний характер, але іноді перетворюються і в силові. Виявляються санкції в схваленні, засудженні, примусі, зміні статусу або ролі конкретного індивіда, набутті ним авторитету, лідерства або відторгнення тощо.

Вся психологія групи характеризується також соціально-психологічним кліматом, який цілісно показує умови життєдіяльності групи, самопочуття її членів, що безпосередньо відображається на об'єднаності, стійкості і успішності діяльності групи. Позитивні морально-психологічні стосунки між членами групи є основою здорового, оптимістичного клімату, який повно проявляється в ентузіазмі.

З метою з'ясування того, як накопичуються, розвиваються і проявляються деякі колективістські якості особистості дітей, ще в 70-х роках ХХ століття фахівцями Науково-дослідного інституту загальної і педагогічної психології АПН СРСР [2] були проведені спостереження, бесіди з педагогами, підлітками, їх батьками і спеціальне анкетне опитування. Спостереженням (безпосереднім і за допомогою бесід з педагогами, батьками) і анкетуванням було охоплено 827 підлітків, які навчалися в 4-8 класах загальноосвітніх шкіл, і 239 вихованців спеціальної школи для важких підлітків (10-15-літні діти).

За результатами досліджень лише 13% важких підлітків показали достатньо високий рівень розвитку колективістських якостей при 42% такого розвитку в учнів звичайної школи; 18% важких підлітків мали середній рівень, тоді як у звичайних школярів цей відсоток дорівнював 43%, і низький рівень колективізму був притаманний 48% важких підлітків при 15% такого рівня в учнів загальноосвітньої школи. Показово, що після останніх двох років 67% вихованців спецшколи, які систематично брали участь в спеціально заданій системі суспільно-корисної діяльності, проявили високий рівень розвитку колективізму (учні звичайної школи показали лише 42%), у 36% школярів спецшколи відмічався середній рівень (43% у

школярів-підлітків) і лише 2% важких підлітків, як і раніше, проявляли індивідуалізм, егоцентризм.

Аналіз спеціальної літератури показав, що в більшості наукових праць акцентується увага переважно на базових соціальних цінностях, таких як довіра, визнання, солідарність, авторитет, толерантність, статус, престиж, популярність, влада та ін. В контексті ж нашого дослідження особливе значення має проблема формування базових соціальних цінностей саме у неповнолітніх засуджених, які відбувають кримінальне покарання в місцях позбавлення волі. Для пенітенціарної системи ця проблема актуальна сама по собі, оскільки педагогіка співробітництва, авторитет, визнання, довіра, солідарність і толерантність – це ті поняття, без яких неможливі будь-які перетворення в сучасній пенітенціарній школі.

Згідно результатами проведених нами попередніх досліджень, найбільш тісно пов'язані із соціально-психологічним кліматом у малій групі і моделями групової та індивідуальної поведінки неповнолітніх засуджених такі базові цінності: авторитет, визнання, довіра, солідарність, толерантність.

Авторитет (нім. *autorität*, від лат. *auctoritas* – влада, вплив) визначається як загальновизнаний вплив, що спрямований на переконання і поведінку людей, життя і діяльність суспільства певною особистістю, групою осіб або соціальним інститутом завдяки їх особливостям або заслугам [3].

Визнання – це стан того, хто (або що) визнаний гідним позитивної оцінки, суспільної поваги.

Довіра – це відкриті, позитивні взаємостосунки між людьми, які містять впевненість в порядності і доброзичливості іншої людини. Ознакою особистої довіри слугує відвертість, готовність ділитися інтимною, секретною інформацією. Довіра – це, насамперед, позитивне ставлення до об'єкта або суб'єкта, яке базується на впевненості в його надійності, достовірності або, відповідно, чесності, добросовісності.

Солідарність – це єдність переконань і дій, взаємодопомога членів соціальної групи, що базуються на спільності інтересів і необхідності досягнення загальних цілей; спільна відповідальність.

Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння) – це терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань. Окрім того, толерантність можна визначити

також, як здатність організму переносити дію несприятливих чинників середовища.

Актуальність проблеми толерантності пов'язана з тим, що сьогодні на перший план висувуються цінності і принципи, необхідні для загального виживання і вільного розвитку (етика і стратегія ненасилля, ідея терпимості до чужих позицій, цінностей, культур, ідея діалогу і взаєморозуміння, пошук взаємоприйнятних компромісів і т.д.).

Детальний аналіз теоретичних аспектів проблеми дослідження дозволив визначити (в якості робочого варіанту) поняття "толерантність", під яким розуміється активна моральна позиція особистості, що базується на психологічній готовності до терпимості заради взаєморозуміння між етносами, соціальними групами, з метою позитивної взаємодії з людьми іншого культурного, національного, релігійного або соціального середовища.

Виховання толерантності неможливе в умовах авторитарного стилю спілкування "вчитель-учень". Важливість процесу формування толерантності полягає у тому, що "взаєморозуміння" виступає в якості соціальної і особистісної цінності, оскільки дозволяє забезпечити необхідну для підтримання і розвитку життя суспільства "взаємодію" між його членами. Відсутність взаєморозуміння призводить до неможливості взаємодії, що, у свою чергу, може призвести до руйнування цілісності суспільних зв'язків і, як наслідок, до саморуйнування особистості (агресія, спрямована на інших, може обернутися для людини втратою почуття безпеки, розвитком фрустрації). Наявність взаємодії, що базується на взаєморозумінні, навпроти, сприяє виробленню в індивіда почуття безпеки, впевненості у власних діях і, як наслідок, – розвитку ціннісних установок особистості.

На формування толерантних установок особистості здійснює вплив сукупність чинників, які поділяються на об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних чинників відноситься вплив сім'ї, соціального оточення, засобів масової комунікації (друк, радіо, Інтернет, телебачення). До суб'єктивних – індивідуальні, а також вікові особливості особистості.

Аналіз спеціальної літератури показав, що оптимальним для розвитку толерантної свідомості, формування толерантних установок, є підлітковий вік, коли відбувається розвиток психічних процесів, формується особистість дитини. Підлітки

стають здатними до аналізу абстрактних ідей і нестандартного (творчого) вирішення проблем. Для цього віку характерна різка зміна настроїв, переживань. Як ні на якому іншому віковому етапі, підлітки готові до співчуття чужому горю і прояву самопожертвування. Провідні мотиви діяльності виникають на основі вже свідомо прийнятих рішень. Підлітковий період важливий у розвитку “Я-концепції”: формується самосвідомість, виробляється власна система еталонів самооцінки.

Таким чином, підлітковий вік є оптимальним для формування базових соціальних цінностей, зокрема розвитку толерантної свідомості та формування толерантної поведінки.

У процесі формування базових соціальних цінностей в малих групах неповнолітніх засуджених методично дієвою, і це підтверджено історичним досвідом, є виховна система, засновника вітчизняної пенітенціарної педагогіки А.С. Макаренка. Ця педагогічна система, яка реалізовувалася ще в 20-30-х роках ХХ ст., базується на розумному ставленні до питань поведінки школярів, вироблення в них позитивних звичок з формуванням свідомого відношення до права і дисципліни. А.С. Макаренко наголошував на тому, що: “Головні основи виховання закладаються до п’яти років, – це 90% всього виховного процесу, а потім виховання людини продовжується” [4]. У вихованні дітей А.С. Макаренко виділяв необхідним: батьківський авторитет; виховання дисципліни; виховання праці; ведення сімейного господарства; статеве виховання.

В ряді виховних колоній Державного департаменту України з питань виконання покарань у формуванні базових соціальних цінностей спецконтингенту вже досягнуті певні успіхи, що дозволяє в значній мірі нейтралізувати вплив негативного середовища місць позбавлення волі. Однак визнати цю проблему повністю вирішеною поки що немає достатніх підстав. Її вирішення ускладнене в силу чинників соціально-психологічного характеру: послаблення або втрата засудженими корисних соціальних зв’язків і сфери позитивного спілкування (з сім’єю, близькими людьми, громадськими організаціями тощо); обмеження системи соціальних функцій; неоднорідність середовища з точки зору різного ступеня соціально-моральної запущеності засуджених; наявність певного психологічного бар’єру між засудженими і колективом вихователів.

В таких далеко несприятливих з педагогічної точки зору умовах виникає колізія між спрямованістю виховного впливу на засудженого з боку вихователів і постійним, нерідко антисуспільним, впливом на його поведінку з боку найближчого соціального оточення. При цьому мікросередовище виступає як значимий соціально-психологічний чинник, що знижує ефективність виховного впливу на особистість засудженого.

Вивчення проблеми формування базових соціальних цінностей в малих групах неповнолітніх засуджених охоплює досить широке коло питань щодо особливостей взаємодії спецконтингенту пенітенціарних установ із середовищем, визначення його елементів, характеру міжособистісних і міжгрупових стосунків в умовах позбавлення волі, механізму соціально-психологічної адаптації до нових умов життя і соціального оточення, механізму утворення неофіційних малих груп і характеру спілкування в групах, впливу групових процесів на особистість і на формування колективу, чинників, які визначають інтенсивність цього впливу тощо.

Все це зумовлює надзвичайну актуальність обраної нами теми дослідження, насамперед, із соціально-педагогічних позицій.

Як вже зазначалося, в місцях позбавлення волі процес ресоціалізації засуджених здійснюється в несприятливому середовищі. Обмеження корисних соціальних зв'язків і сфери спілкування тягне за собою особливо несприятливі соціально-психологічні наслідки для неповнолітніх засуджених, оскільки саме ця категорія спецконтингенту відчуває найбільшу потребу у спілкуванні.

Відбуваючи покарання в місцях позбавлення волі, неповнолітні засуджені не завжди усвідомлюють всю суворість юридичних санкцій і не володіють знаннями про свої права. Тому, для системи освіти пенітенціарних установ, які мають соціально неблагополучний контингент, ці питання найбільш актуальні і заслуговують глибокого соціального дослідження.

Ще в 1876 році професор Київського університету ім. Святого Володимира Д.І. Тальберг писав: "Тюрма має справу з внутрішнім світом людини, з моральними хворобами і аномаліями, тому знання психологічні безумовно необхідні для успіху. Не буде сказано занадто, коли відзначити, що сума і якість людських знань у сфері психології і складають першооснову, на якій базується майбутнє тюремного питання" [5].

Отже, формування базових соціальних цінностей у неповнолітніх засуджених – складна, комплексна проблема, вирішення якої обумовлене взаємодією соціальних інститутів (сім'ї, освітніх закладів, громадськості, установ соціального захисту тощо) і самої особистості в соціокультурному, психологічному, нормативно-правовому удосконаленні. Тому, з метою запобігання підліткової злочинності, яка сьогодні в Україні активно прогресує, перспективним напрямом подальших досліджень залишається формування базових соціальних цінностей в різних виховних середовищах, зокрема в малих групах дітей та підлітків.

Література:

1. Словарь русского языка / [авт.-сост. С.И. Ожегов]. – М. : Советская энциклопедия, 1973. – С. 474.
2. Фельдштейн Д.И. Психологические особенности детского коллектива и формирования коллективистических качеств личности детей школьных возрастов // Вопросы психологии. – М. : Педагогика, 1977. – № 2. – С. 83-95.
3. Украинский Советский Энциклопедический Словарь : в 3-х т. / [редкол.: А.В. Кудрицкий (ответ. ред.) и др.]. – К. : УСЭ, 1988. – Т. 1. – С. 22.
4. Нежинский Н.П. А.С. Макаренко и педагогика школы / Николай Павлович Нежинский. – К.: Радянська школа, 1976. – С. 172.
5. Тальберг Д.И. Тюремная литература и тюремноеведение: сочинения / Д.И. Тальберг. – М. : Университетская типография, 1876. – С. 64.

The article is about criminalistical, psychological and pedagogical aspects of study micro environment convicted juvenile. Moreover this article demonstrates mechanism of formation and functioning of the small groups, their influence on the personality of convicted juvenile.

Key words: *penal settlement, convicted juvenile, a micro environment, small groups.*

В статье раскрываются криминологические, психологические и педагогические аспекты изучения микросреды несовершеннолетних осужденных. Освещены механизмы образования и функционирования малых групп, их влияние на личность несовершеннолетнего осужденного.

Ключевые слова: *пенитенциарное учреждение, несовершеннолетние осужденные, микросреда, малые группы.*